

Παραταύτα, ο διαυγασμός, έσχατος ή όχι, παραμένει θαυμαστό γεγονός. Και μόνο η θαυμασιότητά του είναι ένας δείκτης που του προσδίδει εσχατολογική διάσταση. Φανερόνεται ως διαιώνια προσπάθεια να αρθεί η αχλύς που περισκεπάζει το νου μας, προκειμένου να αναφανεί ο εύδιος ουρανός της οντοφάνειας. Η δε πορεία από το λιγότερο προς το περισσότερο ίσως να μην είναι η σταδιακή προσέγγιση προς το απόλυτο, αλλά αυτή τούτη η δραματική ζωή του 'Οντος ως εσωτερικότητας». (σελ. 127).

Πολύ σπάνια γράφονται στις μέρες μας βιβλία που να μας κάνουν όχι μόνο να στοχαστούμε βαθιά, αλλά και να ζήσουμε «κατ' αλήθειαν και κατά δόξαν», όπως συμβαίνει με το Δυτικά της Εδέμ. Άλλωστε ο υποδειγματικά αναλυτικός στοχασμός του Χρ. Μαλεβίτση δεν είναι μόνο βαθύνους αλλά και αβρός. Δεν είναι μόνο αφυπνιστικός αλλά και ζείδωρος. Αποτελεί ένα γλωσσικό εγκαλλώπισμα διάβροχο από τη μουσικότητα του ελληνικού λόγου. Περιβάλλεται από ένα μαγνητικό ρευστό, το οποίον, ως ποιητικός γνώφος, καθιστά τις σκέψεις λεπτούφεις. Θάλπος και θάμβος του νου.

Μέθεξη θα ονομάσω τη μελέτη αυτού του ιερού κειμένου. Ιερού με την έννοια ότι ανάγει την εξωτερικότητα του κόσμου σε κάποιες υπαρξιακές σταθερές. Σε κάποια νοήματα «δυνατά κι ελεύθερα σαν ευτυχίες». «Έτσι που να μπορεί εκείνο που γεννά ο άνθρωπος να ξεπερνά τον άνθρωπο δίχως να τον καταπιέζει».

Βαδίζοντας Δυτικά της Εδέμ είναι «σα να εισχωρούμε στον κίνδυνο και στο θάμα», όπως λέει κι ο ποιητής. Σα ν' ανακαλύπτουμε έναν ασύμμετρο κι έκπαγλο κόσμο, που βρίσκεται όμως μέσα σ' αυτόν εδώ. Σα να υψωνόμαστε από τα μέσα μας φως προς μια μυστική κορυφή, όπως ακριβώς γίνεται

«όταν αλλάζει κοίτη ο χρόνος
και γυμνούς από έγνοια επίγεια
σ' άλλα νοήματα μας οδηγεί» (Ελύτης Οδ.)

ΒΡΕΤΑΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΠΕΙΡΑΙΑΣ

Dimitris Papadis, *Die Seelenlehre bei Alexander von Aphrodisias*, Bern - Frankfurt/M. - New York - Paris (Peter Lang) 1991.

Ο συγγραφέας του βιβλίου κ. Δημήτριος Παπαδής εργάσθηκε για τή συγγραφή του επί χρόνια πολλά, και πρίν ακόμη ένταχθεί στό Κέντρο Φιλοσοφίας, ένω σπούδαζε μεταπτυχιακά στό Πανεπιστήμιο του Würzburg τής Γερμανίας. Η αξία του βιβλίου, γραμμένου σέ γερμανική γλώσσα, επικυρώνεται και από τήν έγκρισή του ως διατριβής για τήν απόκτηση του τίτλου του Έφηγητου του Πανεπιστημίου του Würzburg, αλλά και από τή συνηγορία του άντεπιστέλλοντος μέλους τής Άκαδημίας, κράτιστου Έστορικού τής Έλληνικής φιλοσοφίας, κ. Olof Gigon πρός έκδοσή του από τόν Οίκο Peter Lang τής Βέρνης τής Έλβετίας. Έξ άλλου μέ τήν έκδοση του βιβλίου αυτού πληρώνεται σπουδαίο κενό τής αναφερομένης στόν Άριστοτελισμό βιβλιογραφίας.

Ο τίτλος του βιβλίου σημαίνει ότι θέμα του είναι ή περί ψυχής διδασκαλία του Άλεξάνδρου του Άφροδισιέως. Έξ άλλου, στόν Πρόλόγό του δηλώνεται ότι ή πε-

ριεχόμενη σ' αυτό έκθεση τῶν γνωμῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔχει ἐπιτελεσθεῖ ἀπό σκοπιά συστηματική, μέ ἀναζήτηση ἀντίστοιχη στό κείμενο τοῦ «Περί ψυχῆς» ἔργου του, σέ ἀντιπαραβολή πρός τό «Περί ψυχῆς» ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς εἶναι σύγχρονος τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων Σεπτίμιου Σεβήρου καί Καρακάλλα καί φέρεται νά ἔχει διδάξει στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τό 198 ἕως τό 211 μ.Χ. Μέ τή διδασκαλία του καί τά ἔργα του εἶχε ἀποκτήσει τέτοια φήμη, ὥστε νά χαρακτηρισθεῖ ὡς «ὁ ἐξηγητής», δηλαδή ὁ σχολιαστής κατ' ἐξοχήν τοῦ Ἀριστοτέλους. Καί εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ἴσως ὅτι παρόμοια κάπως, ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἴδιος εἶχε τόσο ἐπιβληθεῖ στους λογίους τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης τοῦ Μεσαίωνα, τοῦλάχιστον ἀπό τόν δέκατο τρίτο αἰῶνα μ.Χ., καθώς σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ ἀειμνήστου Ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου εἶχε «στεγάσει πνευματικά» τήν τότε Δυτική Εὐρώπη, ὥστε νά ἀποκαλεῖται ἀπό τόν κορυφαῖο τότε φιλόσοφο τόν Θωμᾶ τόν Ἀκινάτη καί τούς ὀπαδούς του «ὁ φιλόσοφος», δηλαδή ὁ φιλόσοφος κατ' ἐξοχήν.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε παύσει νά ζεῖ τό 323 ἢ 322 π.Χ. Δέν ἔπαυσε ὅμως ποτέ νά ἐπηρεάζει μέ τό ἔργο του ὅσους φιλοσόφησαν ὕστερα ἀπό αὐτόν. Ἡ Σχολή του, ὁ «Περίπατος», συνέχισε νά ἀκμάζει καί μέ τούς δύο πρώτους διαδόχους του, Θεόφραστο καί Στράτωνα, Σχολάρχες ἀντίστοιχα τοῦ «Λυκείου» ἀπό 322 ἕως 287 καί ἀπό 287 ἕως 269 π.Χ. Ἐπί δύο αἰῶνες ἔκτοτε ὁ Ἀριστοτελισμός εἶχε μειωμένη ἀπήχηση, ἕως ὅτου ὁ ἐνδέκατος διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλους στή Σχολαρχία τοῦ «Λυκείου» Ἀνδρόνικος ὁ Ρόδιος μεταξύ τῶν ἐτῶν 60 ἕως 50 π.Χ. ἐπιτέλεσε τήν ἔκδοση τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ ἔκδοση αὐτή ἀναζωπύρησε τήν ἀκτινοβολία τῆς ἀριστοτέλειας φιλοσοφίας. Ἡ κατανόηση ὅμως τῶν ἀριστοτέλειων κειμένων ἀπαιτοῦσε μεγάλο πνευματικό μόχθο, καθώς πολλά σημεῖα τους περιεῖχαν νοήματα δυσνόητα γιά τόν ἀναγνώστη. Ἀρχισαν λοιπόν νά γράφονται σχολιαστικά ὑπομνήματα, ὅπου ἐρμηνεύονταν σκοτεινά χωρία ἢ καί ἀναπτύσσονταν ὑπαινιγμοί ἀπλῶς τοῦ Ἀριστοτέλους, εἴτε ὑποστηρίζονταν οἱ γνώμες τοῦ Ἀριστοτέλους ἐναντίον τῆς κριτικῆς τους ἀπό τίς ἀντίπαλες πρός τήν περιπατητική φιλοσοφικές Σχολές, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ στήν «Εἰσαγωγή» τοῦ βιβλίου ὁ Gigon. Ὑπῆρξαν πολλοί συγγραφεῖς ὑπομνημάτων μέ τέτοιο περιεχόμενο. Ἐχουν σωθεῖ πολλά ἀπό αὐτά καί ἀρκετά δημοσιεύθηκαν ἀπό τήν Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου τόν περασμένο αἰῶνα.

Ἀπό τούς συγγραφεῖς τῶν διασωσμένων σχολιαστικῶν ὑπομνημάτων ἀρχαιότερος φέρεται νά εἶναι ὁ Ἀσπάσιος μέ δράση γύρω στά 120 μ.Χ. Σπουδαιότερός τους ὅμως κατά πολύ εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς. Ὡς δάσκαλοι τοῦ Ἀλεξάνδρου φέρονται ὁ Ἀριστοκλῆς, ὁ Ἑρμίνος καί ὁ Σωσιγένης. Ὑπῆρξαν ἐξ ἄλλου καί πολλοί μεταγενέστεροί του ἕως καί τόν ἕκτο αἰῶνα μ.Χ. προπάντων, ἀλλά καί ἀργότερα. Ἐκτός ἀπό τούς, καί γιά λόγους ἄλλους, ὀνομαστούς Πορφύριο καί Ἰάμβλιχο, σημαντικούς διακόνους τῆς φιλοσοφίας στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ τρίτου μ.Χ. αἰῶνα ἢ καί ὀλίγον ὕστερα, σχόλια στά ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχουν γράψει ὁ Δέξιππος, ὁ Θεμίστιος στόν τέταρτο μ.Χ. αἰῶνα, καθώς καί ὁ Συριανός, ὁ Ἀμμώνιος στόν πέμπτο μ.Χ. αἰῶνα καί ἀκόμη ἐπίσης ὁ Ἰωάννης Φιλόππος στόν πέμπτο μ.Χ. αἰῶνα καί στίς τρεῖς πρώτες δεκαετίες τοῦ ἕκτου μ.Χ. αἰῶνα, καθώς καί οἱ Δαμάσκιος καί Σιμπλίκιος, οἱ τελευταῖοι διάκονοι τῆς φιλοσοφίας στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἕως τό 529 μ.Χ., ὅτε ἀπαγόρευσε τή διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανός.

Καί ὕστερα ὅμως ἀπό τό 529 μ.Χ. ὑπῆρξαν συγγραφεῖς σχολίων τῶν ἀριστοτέλειων ἔργων στή Βυζαντινή Ἐπικράτεια, ὅπως ἐκτός ἀπό ἄλλους ὁ Μιχαήλ ὁ Ψελλός, ὁ

Ἰωάννης Ἰταλός, ὁ Μιχαήλ ὁ Ἐφέσιος. Ἐν τῷ μεταξύ, ἀπό τόν πέμπτο ἤδη μ.Χ. αἰῶνα εἶχαν μεταφρασθεῖ πολλά ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους στή συριακή γλῶσσα, καί ἀπό τόν ἕνατο μ.Χ. αἰῶνα στήν ἀραβική, διαμέσου τῶν συριακῶν μεταφράσεων, μέ συνέπεια νά ὑπάρξουν Ἀραβες σπουδαῖοι μελετητές καί σχολιαστές ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως ὁ Ἀβερὸς κατ' ἐξοχήν στόν δωδέκατο μ.Χ. αἰῶνα. Λατινικές μεταφράσεις τῶν ἀραβικῶν μεταφράσεων ἔργων τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ συνέβαλαν καίρια γιά τήν εἰσαγωγή τοῦ ἀριστοτελισμοῦ στή Δυτική Εὐρώπη, ὅπου ἀπό τόν δέκατο τρίτο αἰῶνα προπάντων ἐμφανίζονταν σχολιαστές ἀξιόλογοι τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐνῶ ἐξ ἄλλου μέ τήν εὐκαιρία τῶν Σταυροφοριῶν δυτικοευρωπαῖοι μοναχοί ἀπόκτησαν ἐλληνομάθεια καί μελετοῦσαν ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους στό ἐλληνικό πρωτότυπο καί τά μετέφρασαν κατ' εὐθειαν ἀπό τά ἐλληνικά στά λατινικά.

Εὐτύχησε λοιπόν ὁ Σταγίριτης φιλόσοφος στήν ὑστεροφημία του καί στήν ἀπήχηση τοῦ ἔργου του, ἐπιβλημένου σέ Δύση καί Ἀνατολή, μέ τήν παρεμβολή καί πλήθους σχολιαστῶν Ἑλλήνων καί μή Ἑλλήνων. Μεταξύ ὄλων αὐτῶν ὅμως ὁ πιστότερος στό πνεῦμα του καί ὁ πιό ἄξιος καί ἀπό ἄλλες ἀπόψεις ὡς «ἐξηγητής» ὑπῆρξε καί ὑπάρχει ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς.

Τό βιβλίον τοῦ κ. Παπαδῆ περιλαμβάνει, στις 390 σελίδες του, Πρόλογο τοῦ συγγραφέα (σ. 11-15), ἐμπεριστατωμένη καί σπάνιας πνευματικῆς πυκνότητος Εἰσαγωγή τοῦ Olof Gigon (σ. 17-29), καί τέσσερα μεγάλα Μέρη, τό πρῶτο μέ τίτλο «Ἐννοια καί οὐσία τῆς ψυχῆς» (σ. 31-147), τό δεύτερο μέ τίτλο «Ἡ σχέση ψυχῆς καί σώματος» (σ. 148-234), τό τρίτο μέ τίτλο «Ἡ αἰσθητική ψυχή: Ἐννοια καί πραγματικότης» (σ. 235-312), τό τέταρτο μέ τίτλο «Ἡ ἀνθρώπινος ἢ θεϊκός χαρακτήρας τοῦ ποιητικοῦ νοῦ» (σ. 313-382). Οἱ τίτλοι αὐτοί προβάλλουν τή συστηματική διάρθρωση τῆς πραγματείας. Ἡ «Εἰσαγωγή» ὅμως προσθέτει καί τήν ἱστορική διάσταση τοῦ θέματος, σέ ὑποδειγματική ἔκφρασή της ἀπό τόν Olof Gigon.

Τονίζεται ἀπό τόν συγγραφέα, ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς μέ τό ἔργο του «Περί ψυχῆς» ἀποσκοποῦσε κατά ρητή δήλωσή του νά ἐκθέσει καί νά ἐπιθεμελιώσῃ τή θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους γιά τήν ψυχή, καί ὅτι εἶχε ἐπίγνωση, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, τῆς ἔσχατης δυσχέρειας τοῦ προβλήματος, ὀριακοῦ γιά τόν ἀνθρώπινο στοχασμό. Ὑποστηρίζεται ἀπό τόν συγγραφέα ἐπίσης ὅτι ὁ κορυφαῖος αὐτός σχολιαστής ἔχει ὀρθά ἐρμηνεύσει καί μάλιστα ἔχει ὀξύτερα ἐκφράσει τήν ἀριστοτελεια σύλληψη τῆς ψυχῆς ὡς «ἐντελέχεια σώματος ὀργανικοῦ», ἀλλά καί τῆς ἔχει προσδώσει μεγαλύτερη ἀκόμη συνοχή καθ' ὑπέρβαση κάποιων ἀσαφειῶν ἢ καί δισημιῶν στό κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλους.

Στό πρῶτο Μέρος, ἐξετάζονται μέ ἀναπτύξεις διεξοδικές τά σχετικά μέ τήν ψυχή ὡς ἀρχή κινήσεως καί ζωῆς καί τά σχετικά μέ τήν ψυχή ὡς μορφή («εἶδος», στήν ὀρολογία τοῦ Ἀριστοτέλους καί τοῦ Ἀλεξάνδρου) καί ὡς «ἐντελέχεια». Μέ ἰδιαίτερη ἐπιμονή μάλιστα ἐξετάζεται ἡ κατ' Ἀλέξανδρον ἔννοια τῆς ψυχῆς ὡς ἐντελέχεια. Ἐπακολουθοῦν ἄλλες ἀναπτύξεις γιά τήν πολλότητα τῶν ψυχικῶν δυνάμεων καί τήν ἐνότητα τῆς ψυχῆς στήν οὐσία της καί γιά τή σχέση τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς μέ τίς δυνάμεις της.

Στό δεύτερο Μέρος ἀντιμετωπίζεται μέ διεξοδικές ἐπίσης ἀναπτύξεις τό πρόβλημα τῆς διαφορᾶς καί τῆς ἐνότητας, κατ' Ἀλέξανδρον πάντοτε, μεταξύ ψυχῆς καί σώματος. Ἐξετάζεται διαδοχικά τό σῶμα ὡς ὄργανο τῆς ψυχῆς, καί τό σῶμα ὡς «ὑποκείμενο» τῆς ψυχῆς, καί ἀντίστροφα ἡ ψυχή ὡς «ἐπιγιγνόμενον» τοῦ σώματος, καί συγκεκριμένα τό νόημα τῆς προτάσεως «ἡ ψυχή... ἐπιγιγνόμενον τῆ κρᾶσει τῶν σωμάτων», καί στή συνέχεια ἡ θεωρία τοῦ Ἀλεξάνδρου γιά τή γένεση τῆς ψυχῆς.

Στό τρίτο Μέρος θέμα είναι ή πολλαπλή κατ' 'Αλέξανδρον θεωρία τής «αίσθήσεως», είτε ως «άλλοιώσεως», μέ αναφορά στό πρόβλημα του «ποιεῖν» καί του «πάσχειν» καί στή διάκριση του «δυνάμει» καί «ένεργεία» είτε ως άναδοχής «των αίσθητων ειδών άνευ τής ύλης», καί στή συνέχεια ή έννοια ιδιαίτερα τής «κοινής αίσθήσεως» μέ τίς πολλές άπόψεις της καί τίς σχετικές δυσεπίλυτες άπορίες.

Στό τέταρτο Μέρος θέμα είναι ό «ποιητικός νοῦς» στή σύστασή του καί στή σχέση του μέ τή θεότητα, κατ' 'Αλέξανδρον πάντοτε. 'Αναλύεται ή λογική δύναμη τής ψυχής καί διακρίνονται ό «νοῦς φυσικός τε καί υλικός», ό «νοῦς επίκτητος» καί ό «νοῦς ποιητικός». Παρουσιάζονται οί ιδιότητες του «νοῦ ποιητικοῦ»: «χωριστός τε καί άπαθής καί άμιγής άλλω... ένεργεία ών καί είδος χωρίς δυνάμεώς τε καί ύλης». Δείχνεται, αντίθετα πρός ό,τι συχνά ύποστηρίζεται, ότι ό «νοῦς ποιητικός» δέν ταυτίζεται μέ τόν Θεό. 'Εξηγοῦνται οί σχέσεις του πρός τά νοητά καί πρός τόν έαυτό του.

Πενιχρή κατ' ανάγκην είναι ή σύντομη αὐτή έκθεση των περιεχομένων του βιβλίου, συγκριτικά πρός τόν πλοῦτο είσδυτικῶν αναλύσεων καί διαφωτιστικῶν παρατηρήσεων, όσες περιέχουν οί 390 σελίδες του. Μέ τό σημαντικώτατο αὐτό βιβλίο, έργο έμβρίθειας καί όξυδέρκειας, έχει ό είδικός μελετητής, καθώς τονίζει ό Olof Gigon, ένα έξαίρετο καί έμπιστευσίμον όδηγό στήν πορεία του πρός τόν πολύπτυχο κόσμο τής άριστοτέλειας ψυχολογίας. 'Εμεῖς χαιρετίζομε τό γεγονός, ότι ένας συνεργάτης μας στό Κέντρο 'Ερεῦνης τής 'Ελληνικῆς Φιλοσοφίας τής 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν είσφέρει στή διεθνῆ βιβλιογραφία μιá τόσο άξιόλογη συμβολή, έρμηνευτική σπουδαίων κειμένων τής άριστοτελικῆς φιλοσοφίας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ

Constantine Despotopoulos, *Philosophy of History in Ancient Greece*, Academy of Athens, Athens 1991, σελ. 118.

'Η πρόσφατη μελέτη του πολυγραφότατου καί «καλλιγραφότατου» επίτιμου Προέδρου τής 'Ελληνικῆς Φιλοσοφικῆς 'Εταιρείας άκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου μεταφρασμένη στά άγγλικά από τόν κ. Philip Ramp άποτελεῖ πράγματι άξιόλογη συμβολή στή Φιλοσοφία τής 'Ιστορίας καί δικαιώνει τήν έτυμηγορία του ότι οὐσιαστικά ή Φιλοσοφία τής 'Ιστορίας δέν είναι άποκλειστικό δημιούργημα των τελευταίων αίωνων αλλά έχει μακρά ιστορία ή τουλάχιστον προΐστορία στό χώρο τής αρχαίας έλληνικῆς ποίησης καί φιλοσοφίας. Πρόκειται βεβαίως για θεωρησιακή, «συνοπτική» ή οὐσιαστική αντίληψη τής Φιλοσοφίας τής 'Ιστορίας καί όχι για κριτική, τυπική ή αναλυτική άποψη. Γράφει χαρακτηριστικά διευκρινίζοντας τούς όρους καί τή σκοπιά του: «'Αντίστοιχα πρός τή διττή σημασία του όρου «ίστορία», καθώς δηλαδή αὐτός σημαίνει είτε τήν ιστορική γνώση είτε τήν ιστορική πραγματικότητα, ή φιλοσοφία τής ιστορίας έννοείται είτε ως κριτική άνάλυση τής ιστορικῆς επιστήμης είτε ως μεθοδική αναζήτηση των συστατικῶν στοιχείων τής ιστορικῆς πραγματικότητας, φαντασμαγορικοῦ συνόλου αναρίθμητων πράξεων καί παθημάτων καί έργων των ανθρώπων. 'Η φιλοσοφία τής ιστορίας στή δεύτερη αὐτή έννοια, όπως καί όσο ύπάρχει σε κείμενα τής αρχαίας έλληνικῆς γραμματείας, είναι τό θέμα του βιβλίου αὐτοῦ». (σ. 95 από τήν περίληψη στα έλληνικά).